

O'ZBEK ADABIYOTIDA NOMA JANRINING O'RNI

*Baratova Madina Bahodir qizi**mbaratova741@gmail.com**Eshmurodova Zarina Ulug'bek qizi**z89021590@gmail.com**Termiz davlat universiteti 2-kurs talabalari*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida noma janrining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanish bosqichlari haqida ma'lumotlar keltirib o'tiladi. Mazkur janrda yozilgan asarlar va ularning mualliflari to'g'risida ma'lumotlar yoritiladi.

Kalit so'zlar: noma janri, doston, g'azal, maktub, xat, nomachilik, mumtoz adabiyot, "Muhabbatnoma".

Noma janri uzoq tarixga ega. Noma so'zi xat, maktub ma'nolarini bildiradi. Noma (fors. — xat, maktub) — 1) xat, maktub, farmon, rasmiy yozishma yoki yozilgan narsa; 2) adabiy janr; Sharq mumtoz adabiyoti, xususan, o'zbek va fors mumtoz adabiyotlarida yaratilgan, real yoki xayoliy to'qima shaxsga asosan she'riy maktub tarzida yozilgan badiiy asar turi; 3) biror tarixiy shaxs yoki asar qahramonining sarguzashtlari, safar taassurotlari, ichki kechinmalari nazm yoki nasrda bayon etilgan har qanday (badiiy, ilmiy, memuar va boshqalar) asar turi. Masalan, Boburning "Boburnoma", Muqimiyning "Sayohatnoma", Shayxzodaning "Toshkentnoma" asarlari; 4) mazmunan murakkab, yirik epik asar; doston. Masalan, Firdavsiyning "Shohnoma", Nizomiyning "Iskandarnoma", Muhammad Solihning "Shayboniynoma" asarlari ^{1 2}

Nomaning ildizlarini yana xalq og'zaki ijodida ko'ramiz. "Alpomish" dostonida ilk namunasi bor. Qalmoqlar yurtida qolgan Barchin o'zining nochor ahvolini bayon etib, Hakimbekdan yordam so'rab, unga noma yozadi va bu nomasini o'nta navkar orqali yuboradi.

Noma eski o'zbek tilida bildirgulik so'zi bilan ham ifodalangan. "O'g'uznoma" dostonida O'g'uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga bildirgulik, ya'ni noma yuborib, bo'ysunishni va o'lpon to'lashni talab etadi. Shu tariqa ma'lum ehtiyojlar tufayli paydo bo'lgan xabarni ifodalash shakllari ham nomaning shakllanishiga asos bo'lgani aniqroq.

Fors adabiyotida ham noma janri uzoq tarixga ega. XI asrda yashagan Faxriddin Gurgoniyning "Vis va Romin" dostonida noma janrining mukammalroq namunasini ko'ramiz. Mazkur dostonida ma'shuqa Vis Rominga yuborgan o'nta noma keltiriladi. Bu o'nta nomani Faxriddin Gurgoniy "Dahnoma" sarlavhasi ostida beradi.

Keyinchalik Avhadiyning tugal noma janri sifatida yaratgan "Dahnomasi" yuzaga keldi. Bu asar qaysi manbalar asosida yaratilganini Avhadiy ko'rsatmagan. Avhadiydan keyin "Dahnoma" yozish an'anaga aylangan. Xoja Imodiddin Faqih

Kirmoniy “Muhabbatnomai sohibdilon” yoki “Dahnoma” asarini yozdi. Bu asar ham o’nta nomadan iborat bo’lib, nomalarda muallif sevgi iztiroblarini sakkizta ishqiy-romantik dostonlar orqali izohlaydi.

Fors adabiyotida noma janri shakllangandan so’ng, o’zbek adabiyotida ham noma janri yuzaga keldi. Dastlab Is’hoq Xorazmiyning dunyoviy lirikani tarannum etgan “Muhabbatnoma” asari yoziladi. Keyinchalik birin ketin Xo’jandiyning “Latofatnoma”, Said Ahmadning “Taashshuqnoma”, Yusuf Amiriyning “Dahnoma”, Said Qosimiyning “Haqiqatnoma” va “Sadoqatnoma” kabi asarlari paydo bo’ladi.

XIV asr oxiri va XV asrning birinchi yarmidan nomachilik janrida yaratilgan asarlarda o’z davrining hayoti, insonlarning orzu-intilishlari o’z ifodasini topgan bo’lib, ularda vatanparvarlik, adolat va tenglik, muhabbat va sadoqat tarannum etilgan. Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari oshiqning ma’shuqaga yo’llagan ga’zal shaklidagi o’nta ishqiy maktubidan iborat. Keyinchalik Xorazmiyning “Muhabbatnoma” si ta’sirida yaratilgan Xo’jandiyning “Latofatnoma”, Said Ahmadning “Taashshuqnoma”, Yusuf Amiriyning “Dahnoma” asarlarida ham janri an’analariga rioya qilingan, ularning barchasi bir xil vaznda, ya’ni hazaji musaddasi mahzuf vaznida, masnaviy shaklida yozilgan, barchasi ham o’nta nomadan (“Muhabbatnoma” bundan mustasno) iborat. “Muhabbatnoma”, “Latofatnoma”, “Taashshuqnoma” asarlarida nomalar oshiq tilidan safoga, ma’shuqaga yetkazishini iltimos qilib yozilgan bo’lsa, “Dahnoma” dagi nomalar ham oshiq, ham ma’shuqa nomidan yo’llangan.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari juda ko’p sharqshunos olimlarning e’tiborini o’ziga qaratadi. Jumladan, A.M.Samoylovich, M.F.Ko’prulizoda, A.M.Sherbak kabi xorijiy tadqiqotchilar bu borada qiziqarli ilmiy izlanishlar olib borishdi. Sharq, xususan, o’zbek mumtoz adabiyotida turli munosabatlar bilan yozilgan noma (maktub, xat)lar mavjud. Ular mavzu-tematikasiga ko’ra bir-biridan o’zaro farqlanadi. Masalan, adabiyot tarixida “noma” deb ataluvchi tarixiy, memuar, sayohat yoki janglar ta’rifi haqidagi asarlar yaratilgan (“Zafarnoma”, “Boburnoma”, “Shayboniynoma” singari). Lekin ularda “noma” atamasi o’zgacharoq vazifani bajaradi. Masalan, “Zafarnoma” – zafarli jangovar harakatlar haqidagi asar, “Shohnoma” – shohlar tarixi haqidagi badiiy asar, “Sayohatnoma” - turli sayohatlar va sarguzashtlar tafsiloti haqidagi asar, “pandnoma” – nasihato’gitlar to’plami va hokazo. Aslida, “noma” oshiqning ma’shuqaga yo’llangan maktublari tarzida yozilganligi tufayli ana shunday nom bilan atalgan” [1]. Shu bilan birga noma mumtoz adabiyotda sezilarli mavqega ega bo’lmish liro-epik janr hamdir. Tadqiqotimiz manbai bo’lgan “Muhabbatnoma”, “Latofatnoma”, “Dahnoma”, “Taashshuqnoma” singari asarlar ana shu janr namunalaridir. Adabiyotshunos O.Jo’raboyevning fikricha, “Mumtoz adabiyot tarixida yana bir she’r turi borki, uni mug’anniynoma (mug’anniy - kuychi, bastakor, xonanda ma’nolarida) deb ataladi.”

“Noma” atamasiga “Navoiy asarlari lug’ati” da quyidagicha ta’rif berilgan: “Noma” - xat, maktub; risola; Nomai iqbol - mehribonchilik xati; xursandchilik xati; Noma sabt etmak - xat yozmoq; Nomai ahmol amallar (tiriklikda qilingan yaxshi, yomon – gunoh, savob ishlar) yozuvi.”

«Muhabbatnoma» mumtoz adabiyotimizdagi noma janrining Yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Chunki asar, tuzilishiga ko'ra, o'n bir nomadan tashkil topgan. Noma uning asosiy janriy yo'nalishini belgilab turibdi. Biroq unda, nomalardan tashqari, g'azal, soqiynoma, masnaviy, qit'a va fard janrlari namunalari ham uchraydi. Shoir nomalar orasida shu lirik janrlardan foydalanib ketavergan. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, nomalar ham shaklan masnaviy tarzida bitilgan. Nomalardan tashqari holda kelgan masnaviylarni shoir alohida tepasiga sarlavha tarzida yozib, bildirib o'tgan. Asarda zullisonaynlik (ikki tilda ijod qilish) qoidasiga oxirigacha amal qilingan. Ya'ni mavjud o'n bir nomadan ikkitasi — to'rtinchi, sakkizinchi nomalar, asar tuzilishiga asosan ulardan keyingi masnaviy, shuningdek, dastlabki g'azal forsiy tilda bitilgan. Shoir maxsus ravishda shunday ish tutganini qayd etib o'tadi:

Bu xon uzra saloyi oma qildim,
«Muhabbatnoma»ni o'n noma qildim.

Qiloyin ikki bobin porsiy ham,
Kim atlas to'n yaroshur bo'lsa mu'lam.

Mazmuni: «Bu dasturxon uzra umumiy da'vat qildim,
«Muhabbatnoma»ni o'n noma qildim.

Ikki bobini forsiy tilda bitayinki,
Agar atlas (beqasam) to'n har xil rangda bo'lsa, yarashadi». Xorazmiy g'azal, qit'a va fardning XIV asr o'zbek adabiyoti uchun dastlabki namunalarini ijod qildi. Bu asarlar ana shu jihati bilan ham alohida ahamiyatga ega. Asar Muhammad Xojabek iltimosi bilan yozilgani, «buyurtmachi» undan bir nom qolishini istagani uchun uning ta'rif-tavsifiga ko'p o'rin ajratilgan. Shaklan olib qaraganda, shoir Muhammad Xojabek madhini nomalardan oldin saranjomlab, keyin «Muhabbatnoma» bunyod etishga kirishgandek qilib yozadi. Ana shu madh qismidagi masnaviy va g'azallarda Muhammad Xojabek ochiq maqtaladi. Shoir unga bo'lgan insoniy mehr-muhabbatini izhor etadi. Asar nomi «Muhabbatnoma» deyilishi ham, asli, shundan. Shuning uchun bu asarda real shaxs timsolini yaratish asosiy maqsad qilib qo'yilgan. Bir baytda bu hukmdorning Qo'ng'irot urug'idan ekanini qayd etib o'tadi:

1 Shoir dastlab o'n nomadan iborat asar yozishni mo'ljallagan, ammo keyin yana bir noma qo'shgan (Burun o'n dedim, u o'n bir bo'ldi).

Zihi arslon yurak Qo'ng'rot urug'i,
Kichik yoshdin ulug'larning ulug'i.

Lekin nomalar boshlangandan keyingi qismlarida ham zimdan hukmdorga iliq munosabat, ishoralar bilan uni ta'rif-tavsif etish bor. Bu aksar g'azallar mazmunida ham aks etadi. Bir g'azalda bevosita lirik qahramon bilan hukmdor munosabatlari qalamga olinadi. Jumladan, unda shunday bayt bor:

Bizing bek yodig'a ishrat qiloli,
Nechakim yo'qtururbiz son ichinda.

Shoir ba'zan g'azalning matla'sidayoq bunga ochiq ishora qiladi:

Yaratqonkim, tan ichra jon yaratti,
Seni ko'rkluklar uzra xon yaratti.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, noma janri o'zbek adabiyotida Oltin O'rda muhitida ijod qilgan shoirlar tomonidan yaratildi va taraqqiy etib bordi. Bu janr fors adabiyoti tarixida ham, o'zbek adabiyotida tarixida ham sezilarli o'rinni va maqomni tashkil etdi. Fors adabiyotida bu janrning taraqqiy etishiga eng katta hissani XI asrda yashab ijod etgan Faxriddin Gurgoniy o'zining "Vis va Romin" asari bilan qo'shgan bo'lsa, o'zbek adabiyotida esa XIV asrda Oltin O'rda xonligida yashab ijod etgan Nozim Xorazmiy o'zining "Muhabbatnoma" asari bilan qo'shdilar. XV asrga kelib Alisher Navoiy ham "Munshaot" asari bilan bu janrni yanada balandroq maqomga olib chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.NASIMXON RAHMONOV. O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI . O'QUV QO'LLANMA . TOSHKENT -2017
- 2.ISHOQOV Y. SO'Z SAN'ATI SO'ZLIGI . –TOSHKENT.:O'ZBEKISTON NASHRIYOTI,2014.
- 3.XORAZMIY. MUHABBATNOMA . MUBORAK MAKTUBLAR TO'PLAMI . T.:1987.
4. INTERNET SAHIFALARI.